

شرحی بر مرمت سنتی آثار کاغذی در ایران
مژده روحی عزیزی | عبدالرسول وطن دوست | حمید ملکیان

چکیده

هدف: این مقاله با هدف بررسی ویژگی‌های مرمت سنتی و نوین انجام شده است، آنچه امروزه به عنوان مرمت سنتی آثار کاغذی مطرح می‌شود و آن را از مرمت نوین متمایز می‌سازد استفاده از نوع چسب و روش مرمتی است.

رویکرد مرمتگران و صحافان سنتی این است که به شایستگی، قسمت‌های کمبود آثار را همان گونه که قبلاً وجود داشته، دوباره‌سازی نمایند. به نظر می‌آید این رویکرد از منظر مبانی اجرایی در تکمیل عملیات مرمتی نظیر ساخت و ساز یا چگونگی جبران کمبودهای اثر در تعارض با بینش‌های نوین مرمتی قرار دارد.

روش پژوهش: روش پژوهش در این تحقیق، میدانی و شیوه‌دستیابی به اطلاعات منابع کتابخانه‌ای می‌باشد.

نتایج پژوهش: این بررسی‌ها نشان می‌دهد که چون روش متن و حاشیه نوعی دخالت در اثر محسوب می‌شود، تا اندازه‌ای محدود و مرمت نوین، جایگزین آن شده است. البته هنوز می‌توان چسب سربش را یکی از بهترین چسب‌های مورد استفاده در مرمت آثار کاغذی دانست، زیرا بعد از گذشت سده‌ها خاصیت خود را حفظ کرده است. با این حال، مشکل این چسب، رنگ زرد آن است که بنا به گفته استادان فن، به شرط آنکه خوب عمل آید، هنوز بهترین کاربرد را در این هنر دارد.

کلیدواژه‌ها

مرمت سنتی، صحافی، کاغذ

مطالعات آرشیوی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و پنجم، دفتر سوم، (پائیز ۱۳۹۴)، ۱۱۴-۱۲۷
تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۷ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱/۱۵

شرحی بر مرمت سنتی آثار کاغذی در ایران

مژده روحی عزیزی^۱ | عبدالرسول وطن دوست^۲ | حمید ملکیان^۳

مقدمه

از آنجا که آثار کاغذی به دلیل دارا بودن ماهیت آلی، از حساسیت زیادی برخوردارند، چگونگی حفظ و نگهداری آنها بسیار مهم است. بنابراین، لازم است اطلاعاتی در زمینه مرمت کاغذ و مواد مورد استفاده در این فرآیند کسب شود. به همین جهت، پژوهش حاضر، ضمن معرفی روش های مرمت سنتی و نوین کاغذ به بررسی ویژگی ها و تفاوت های هر یک پرداخته تا از این رهگذر، بتوان این هنر را تجزیه و تحلیل نمود.

دیدگاه حاکم بر مرمت و صحافی اسناد و کتاب های خطی موجود در دوره های گذشته، دیدگاهی سنتی بوده که از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته و به شیوه استاد - شاگردی آموزش داده شده است. تعدادی فیلم آموزشی همچون «صحافی سنتی»^۴ و «فانوس»^۵ که گزارشی مستند از فعالیت های استاد حسین عتیقی مقدم و پسران ایشان است؛ «گنجینه رضوان»^۶ به سفارش آستان قدس رضوی مشهد؛ و «هنر ترمیم»^۷ که به بررسی مرمت سنتی در آستانه مقدسه حضرت معصومه پرداخته، موجود است که می توانند شواهدی بر روند روش های سنتی باشند. برگزاری چندین دوره کارگاه آموزشی پیشرفته نسخ خطی در آستان قدس رضوی^۸، از دیگر فعالیت های آموزشی در حوزه حفاظت و مرمت سنتی اسناد و کتاب ها خطی به شمار می آید.

در سه دهه اخیر، مرکز مرمت کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز فعالیت عملی و آموزشی چشمگیری داشته و بیشتر کارشناسان مرمت در حوزه مربوط با این فن و هنر آشنا کرده است.

۱. کارشناس ارشد حفاظت و مرمت

آثار تاریخی، کارگاه مرمت بنیاد

امیرکبیر (نویسنده مستول)

mojde84@yahoo.com

۲. استادیار گروه حفاظت و مرمت

آثار تاریخی دانشگاه آزاد اسلامی؛

rasoolvatandoust@yahoo.com

۳. کارشناس ارشد حفاظت و مرمت آثار

تاریخی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛

ha_malekian@yahoo.com

۴. فیلم آموزشی صحافی سنتی که قبلمی

مستند از فعالیت های حسین عتیقی مقدم

و پسرانشان است و در پائیز ۱۳۵۹ به

کارگردانی حمید سهیلی، به سفارش شبکه

دوم سیما تهیه شده است.

۵. فیلم آموزشی فانوس، عملیات جلدسازی

و مرمت را توسط بردارن عتیقی در

کارگاه شان به تصویر کشیده است. این اثر

به سفارش شبکه دوم سیما و به کارگردانی

قاسم علی فر توسط مرکز هنرهای تصویری

حوزه هنری در سال ۱۳۸۵، تهیه شده

است.

۶. دو فیلم آموزشی «گنجینه رضوان»

در آستان قدس رضوی، به سفارش گروه

دانش و فرهنگ سیما، خراسان رضوی و

کارگردانی علیرضا سبحانی، در سال ۱۳۸۶ و

۱۳۸۷ تهیه شده است.

۷. فیلم مستند آموزشی «هنر ترمیم»،

زیر نظر موزه آستانه مقدسه قم، در سال

۱۳۸۶ و ۱۳۸۷، به کارگردانی سید مهدی

میرغیانی و در دو بخش تهیه شده است.

قسمت اول به چگونگی ترمیم برگ ها و

جلدهای فرسوده پرداخته و در قسمت

دوم، جلدسازی سنتی برای نسخه های

خطی شرح داده شده است.

۸. از اقدامات آموزشی آستان قدس رضوی،

آموزش صحافی به دانش آموزان به صورت

طرح کاد، برگزاری دوره های مرمت کاغذ

و صحافی برای علاقه مندان، آموزش به

دانشجویان رشته مرمت و آموزش به

مرمطگران سایر شهرهای کشور را می توان

نام برد. چندین دوره کارگاه آموزشی

پیشرفته نسخ خطی نیز برگزار شده است.

در زمینه پژوهشی نیز تحقیقاتی توسط استادان و علاقه‌مندان انجام شده که از میان آنها می‌توان به موارد زیر، اشاره کرد:

اثر برکشلی (۱۳۸۵)، در مورد آهارها و مواد مورد استفاده در نسخ خطی؛ محمدمهدی هراتی (۱۳۸۵)، با مقاله «علیرضا عباسی و قرآن نفیس کتابخانه آستان قدس رضوی»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد عدنانی حسینی (۱۳۷۴)، با موضوع «چسب سریش و کاربرد و اصلاح آن»؛ و هراتی (۱۳۸۲) در کتاب *درآمدی بر مکتب ایرانی احیاء و ترمیم نسخه‌های خطی قرآن کریم* منابع پژوهشی این موضوع محسوب می‌شوند.

در برخی همایش‌ها و کارگاه‌ها نیز به موضوع مورد نظر پرداخته شده است، مانند نمایشگاه و کارگاه مرمت و صحافی سنتی توسط محمدحادی عتیقی مقدم در موزه ملل کاخ سعدآباد؛^۱ و اولین همایش مرمت آثار و نسخ خطی ماندگار در سال ۱۳۸۷ در آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) با هدف نگاهی به مراحل مرمت سنتی برخی آثار تاریخی موزه مقدسه قم در راستای حفظ و نگهداری و احیا موارث هنری که نگاهی اجمالی به مراحل و چگونگی مرمت تعدادی از آثار هنری موزه آستانه مقدسه قم داشته است. اما متأسفانه تا امروز پژوهشی که روند مرمت سنتی در ایران را به‌طور کامل بررسی کند، انجام نگرفته است. از این رو، بر آن شدیم روند این هنر را در کشور تا امروز بررسی کنیم. به این منظور، مطالعه کتاب‌ها، مقاله‌ها، و پایان‌نامه‌های موجود، مصاحبه و گفت‌وگو با استادان، بازدید از کارگاه‌های مرمت سنتی، و بررسی آثار شاخص مرمت شده، در دستور کار قرار گرفت.

با مطالعات انجام گرفته، مشخص شد که متأسفانه شیوه مرمت سنتی و استفاده از چسب سریش در مرمت کاغذ - که پیشینه‌ای چند صد ساله دارد - با رواج مرمت نوین - که از ۱۳۵۵ شمسی به همت سازمان اسناد ملی ایران و با ورود هیئت یونسکو به ایران آغاز شد - رو به افول نهاده و به تدریج مرمت نوین، جایگزین شیوه سنتی در کشور شده است.

البته، همچنان، در انتخاب روش مرمت سنتی و نوین، بین مرمتگران کشور، اختلاف نظر وجود دارد و تعداد اندکی از افراد هنوز به این روش وفادارند. روش متن و حاشیه کردن کتاب، با وجود سابقه انجام آن، از آنجاکه نوعی دخالت در اثر محسوب می‌شود، به تدریج منسوخ شده و علت آن، تهیه حاشیه جدید برای کتاب و از بین رفتن حاشیه قبلی است. در این میان، بنا به گفته متخصصان و با مطالعات و آزمایش‌های انجام گرفته، استفاده از چسب سریش که رنگ زرد آن اصلاح شده باشد، توسط بسیاری از کارشناسان و مرمتگران، تأیید شده است؛ زیرا پس از گذشت سال‌ها از زمان استفاده، هنوز خاصیت چسبندگی خود را حفظ کرده و چسب بادوام و مقاومی به حساب می‌آید.

نکته قابل ذکر اینکه هنوز آسیب یا عدم آسیب‌رسانی چسب‌های مورد استفاده در مرمت

۱. برگزاری نمایشگاه و کارگاه مرمت و صحافی سنتی در موزه ملل توسط محمدحادی عتیقی مقدم، مجموعه کاخ‌های سعدآباد در شهریور و مهر ۱۳۸۷.

نویسنده، بحث برانگیز است و هر بار استفاده از انواع آن، مورد انتقاد اهل فن بوده است.

پیشینه مرمت سنتی آثار کاغذی در ایران

پیشینه کتابخانه آستان قدس رضوی و شکل‌گیری تشکیلات اداری آن به دوره صفویه برمی‌گردد و نخستین سند به‌دست آمده مربوط به مرمت و صحافی در این کتابخانه، تاریخ ۱۰۱۰ را دارد. مرمت کاغذ در فرهنگ پیشین ایرانی و اسلامی، جزئی از هنر و پیشه ورایی بوده است. ورّاق معمولاً به کسی گفته می‌شد که نسخه‌ها را کتابت، تزئین، تجلید، و وصالی می‌کرد و خود آن را می‌فروخت.

در زبان فارسی، مرمت از مصدر فعل متعدی به معنی «اصلاح کردن» آمده و در عربی، از فعل ثلاثی مجرد «رم» به معنی پوسیدن، خاکستر شدن یا تکه‌تکه شدن گرفته شده است. همچنین، در زبان عربی «ترمم» به معنی اصلاح و پرداخت است (میرفخرایی، ۱۳۸۶).

به طور کلی، محافظت و نگهداری از دستنوشته‌ها با هدف حفظ میراث گذشته و انتقال آنها به نسل‌های آینده، ریشه‌ای کهن در تاریخ ایران دارد؛ چنانچه در دوره قاجاریه، قرآن‌ها و کتاب‌های موجود در کتابخانه آستان قدس که به‌مرور در معرض آسیب‌های مختلف قرار گرفته بودند، مرمت می‌شدند. ناصرالدین شاه نیز در حفظ و نگهداری کتاب دقت و کوشش بسیار داشت. کتابخانه سلطنتی در مجموعه کاخ گلستان در آن زمان دارای صحاف معروفی به نام صحاف‌باشی بود که به کارهای مرمت و صحافی مشغول بود.

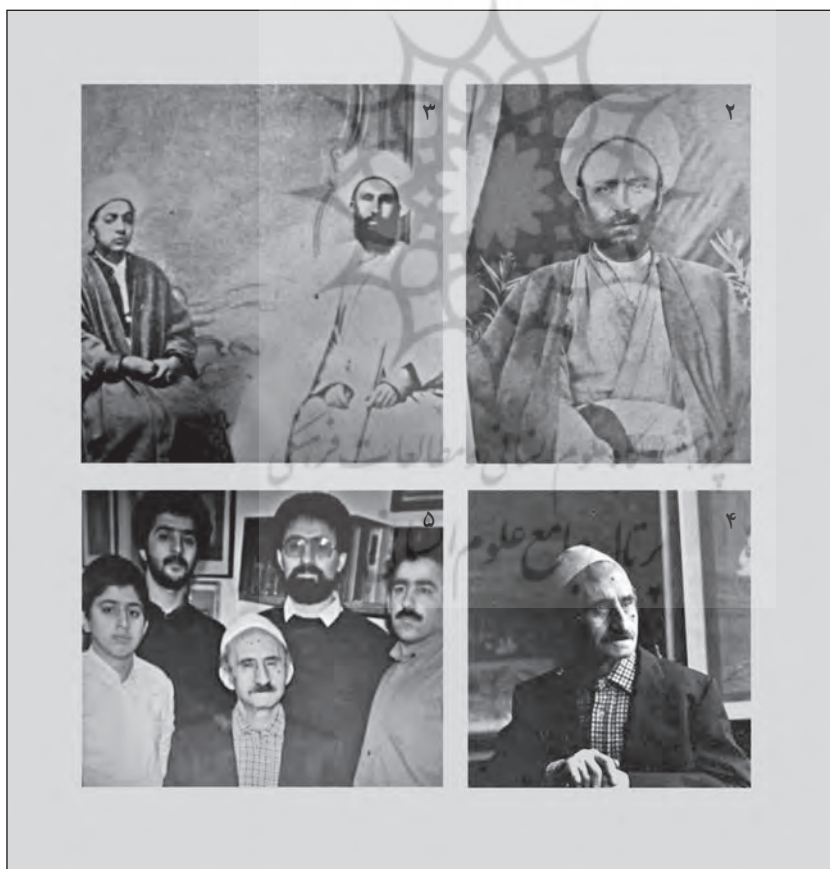
تصویر ۱

صحاف‌باشی تهران در دوره
ناصرالدین‌شاه.

این حرفه در دوره قاجار به‌صورت یکی از مشاغل رسمی کتابخانه درآمد و مکانی باعنوان «طاق صحاف‌باشی» در کتابخانه برای این کار اختصاص یافت.

همچنین، در این دوره تلاش‌هایی برای آشنا کردن صحافان سنتی با شیوه اروپایی صورت گرفت. به همین دلیل، در سال ۱۲۷۵ ق. در آستان قدس رضوی و اداره دارالطباعه ناصری، لقب و سمت «صحاف‌باشی» به جوانی داده شد که جزء ۴۲ نفر محصل ایرانی اعزام شده به فرنگ بود. «ملاحسین صحاف‌باشی» نیز در ۱۲۹۰ ق. از مرمتگران و صحافان معروف این دوره بود که هنرش بیشتر در متن و حاشیه کردن کاغذ بود (محبوب فریمانی، ۱۳۸۹). وی، کاغذهای موش خورده و دارای کمبود را با روش متن و حاشیه، ولی با کاغذی که با کاغذ اصلی اختلاف داشت، مرمت می‌کرد. به این ترتیب، اسلوب مرمت ایرانی، ظرافت و زیبایی فرنگی یافت و مرمت کاغذ تجدیدی پیدا کرد.

بعد از ایشان، میرزا فضل‌الله صحاف‌باشی و میرزا نصرالله صحاف‌باشی که در مکتب پدر تعلیم دیده بودند، در کسوت صحاف‌باشی آستان قدس رضوی، پاسدار میراث پدر شدند. سپس، استاد حسین عتیقی مقدم^۱ همراه فرزندان‌شان ادامه دهنده این راه شدند.

۱. استاد حسین عتیقی مقدم، فرزند میرزا نصرالله صحاف‌باشی، در سال ۱۳۱۸ شمسی به تهران مهاجرت نمود و به کارگاه عتیقی که در سال ۱۲۷۰ ق. توسط ملاحسین صحاف‌باشی بنیان گذاشته شده بود، حیاتی دوباره بخشید.

تصاویر ۲، ۳، ۴، و ۵

۲. ملاحسین صحاف‌باشی، ۳. ملاحسین صحاف‌باشی و پسرش میرزا نصرالله صحاف‌باشی، ۴. استاد حسین عتیقی مقدم و ۵. استاد عتیقی مقدم همراه پسرانشان.

مرمت سنتی تا سال‌ها بعد در آستان قدس رضوی توسط استادانی نظیر آقایان جواد رفوگران،^۶ رمضانعلی مقدسی، حسن فاضل‌خواه، رجیعلی رستمی، حاج‌آقا محمدعلی مسأله‌گو، حسن خطیبی، حسن دهقانپور، و احمد طالبان انجام می‌شد و هم‌اکنون نیز در کنار روش‌های نوین مرمتی ادامه دارد.

۱. او متولد ۱۲۹۷ ش. در مشهد است و در سال ۱۳۷۶ پس از ۵۲ سال خدمت صادقانه، به دلیل ضعف در بینایی، بازنشسته شد. استاد در سال ۱۳۶۹، موفق به کسب مدرک درجه یک هنری، معادل دکتری هنری در رشته مرمت اسناد، از وزارت ارشاد گردید.

۲. وی متولد ۱۳۳۷ شمسی در کربلا، دارای مدرک درجه یک هنری و مرمت‌کار برگزیده هشتمین آئین بزرگداشت حامیان نسخ خطی در سال ۱۳۸۶ است. او چندین دوره آموزشی را برگزار کرده تا به بزرگ‌ترین آرزویش، یعنی آموزش هنر سنتی مرمت نسخ خطی، جامه عمل بپوشاند.

تصاویر ۶، ۷، ۸، ۹، و ۱۰

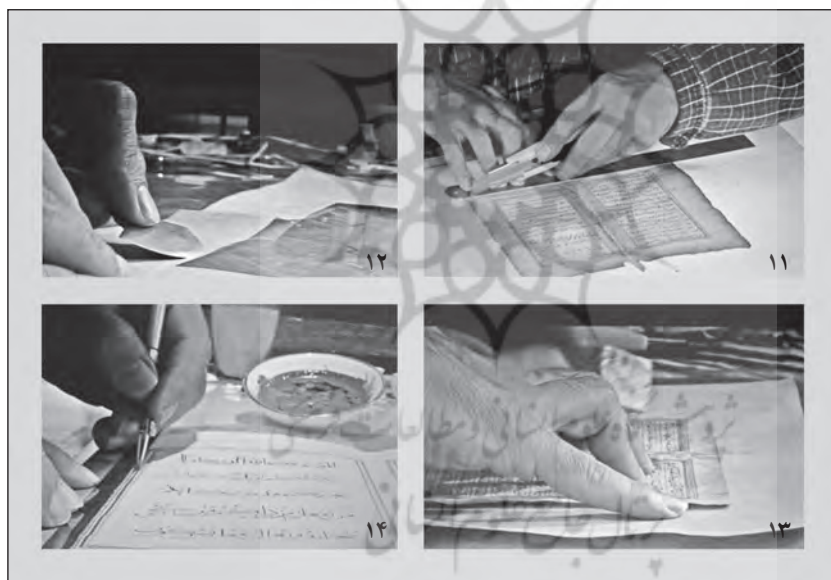
۶. رفوگران، ۷. مقدسی، ۸. فاضل‌خواه، ۹. خطیبی، ۱۰. شیخ مسأله‌گو

انواع روش‌های مرمت سنتی

۱. روش متن و حاشیه کردن: در گذشته، نوعی عملیات مرمت وجود داشته که یکی از آنها هنر «متن و حاشیه» یا «فصّالی» است. فصّالی عملی است که به تنظیم کردن حواشی (حاشیه‌سازی) می‌پردازد.

از زمانی که گردآوری کتاب‌ها خطی مورد علاقه مراکز فرهنگی و مجموعه داران آثار هنری قرار گرفت، در اقدام برای بازسازی کتاب‌های آسیب دیده، اغلب آثار نفیس را متن و حاشیه می‌کردند. به این معنی که وسط اوراق را به‌طور منظم می‌بریدند و کاغذی علیحده از حیث رنگ و جنس که با کاغذ حواشی متمایز بود، بر آن می‌چسبانده و در این کار، بالاترین حد سلیقه و مهارت خود را به کار می‌بردند؛ به گونه‌ای که بعد از کشیدن جدول، نمایان نبود که آن صحایف، متن و حاشیه شده‌اند. یا اگر حواشی کار موربانه خورده بود، آن کار را متن و حاشیه می‌کردند؛ به این صورت که متن را از حاشیه جدا کرده، الحاقات آن را به حاشیه جدید می‌افزودند.

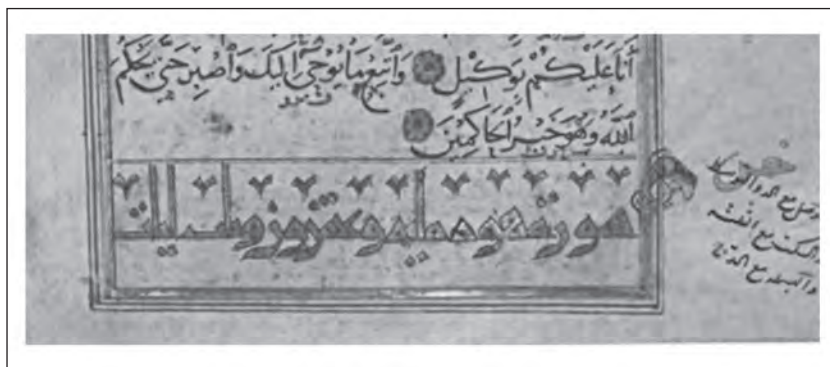
تصاویر ۱۱، ۱۲، ۱۳ و ۱۴

متن و حاشیه کردن اسناد در کارگاه
آستانه مقدسه حضرت معصومه
(منبع: فیلم هنرترمیم، ۱۳۸۷)

صحافان و مرمتگران سنتی، چند نوع کاغذ را برای متن و حاشیه کردن کتاب‌ها آماده می‌نمودند که از آن می‌توان به کاغذ ابری، زرافشان، و زرنشان اشاره نمود. همچنین، در بازسازی قسمت‌های کمبود نوشته نیز به جبران آن می‌پردازند، که البته این عمل در مرمت نوین انجام نمی‌شود و پذیرفته شده نیست، زیرا به نوعی مداخله و دست بردن در اثر محسوب می‌شود.

تصویر ۱۵

پیکردن نوشته‌ها و تزئینات
(منبع: موزه آستانه قم، ۱۳۹۱)

در دوره صفویه از روش متن و حاشیه برای تزئین کتاب‌ها استفاده می‌شد و کاغذ حاشیه را یا تیره‌تر از کاغذ متن در نظر می‌گرفتند یا از کاغذ افشان استفاده می‌کردند. حفظ نمودن ترتیب این اوراق که غالباً هیچ نشانه‌ای مانند شماره صفحه با خود ندارند، بسیار مهم است. در فرآیند متن و حاشیه کردن، احتمال فراوانی وجود دارد که این ترتیب به صورت ناخواسته به هم بخورد یا پشت و روی برگ قابل تشخیص نگردد. برای پیشگیری از بروز چنین مشکلی، در پائین هر برگ، علامتی مانند چوب خط ثبت می‌شد. به این منظور، با فشردن نوک وسیله‌ای فلزی و نه چندان تیز مانند خطزن (وسیله‌ای برای جدول کشی روی جلد‌های چرمی) یا نقطه‌زن، خطوط ظریفی که به راحتی قابل دیدن نبودند، بر سطح کاغذ ایجاد می‌شد که صحاف بر اساس آنها هم می‌توانست رو و پشت هر برگ را تشخیص دهد و هم ترتیب آنها را به هم نزنند (تهرانی، ۱۳۸۸).

تصویر ۱۶

نشان صحاف.

همان‌گونه که در سطور پیش ذکر گردید، در حال حاضر این روش به دلیل اینکه باید اطراف کاغذ اصلی برش زده شود و نوعی دخالت در ماهیت اثر محسوب می‌گردد، تقریباً منسوخ شده است؛ اما هنوز افرادی به این کار مبادرت می‌ورزند، مانند آستانه مبارکه حضرت

معصومه (س) در قم که مرمتگران سنتی این کارگاه، از این شیوه جهت مرمت کتاب‌های تاریخی خود استفاده می‌کنند و همچنین خانواده‌استاد عتیقی مقدم، که از دیدگاه ایشان مرمت باید نزدیک به خود اثر و از جنس آن باشد.

۲. وصالی: اگر کاغذ نیاز به متن و حاشیه کردن نداشته باشد و فقط دارای پارگی‌هایی در سطح کاغذ بوده یا کاغذ اصلی از محل نوشته پاره شده باشد، وصالی در دستور کار قرار می‌گیرد. به این شکل که مرمتگر سعی می‌کند کاغذ وصله را پشت صفحه‌ای که فاقد نوشته است، بچسباند؛ اما در صورتی که کاغذ دارای نوشته باشد، کار وصالی، کمی مشکل می‌شود و مرمتگر باید سعی کند بین خطوط را وصله‌های کوچک بزند یا از کاغذ کاملاً نازک جهت وصالی استفاده کند.

برای این کار، رنگ کاغذ مورد نیاز کمی روشن‌تر از کاغذ اصلی انتخاب می‌شود. سپس، اطراف قسمت کسری را طراحی نموده و در ادامه، لبه‌های کاغذ اصلی و کاغذ مرمتی را نازک کرده و با آغشتن چسب به این لبه‌ها، آن‌ها را در زیر پرس سرد قرار می‌دهند تا کاملاً خشک شود. بعد از این مرحله، با تراشیدن کاغذ الحاقی، ضخامت آن را با ضخامت کاغذ سند، یکسان می‌کنند.

تصاویر ۱۷، ۱۸، ۱۹ و ۲۰

وصالی اوراق مندرس و پاره در کارگاه
آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع)
(منبع: فیلم هنرترمیم، ۱۳۸۷)

مراحل مختلف مرمت سنتی کاغذ

۱. **رنگ آمیزی کاغذ سفید برای وصالی و بازسازی:** کاغذ سفید، چشم را خسته می‌کند؛ از این رو کاغذسازان آن را با رنگ‌های زرد، سرخ، آبی، کبود، زنگاری، کاهی، سبز، گلگون، حنایی، نارنجی، عودی، و لاک‌ی رنگ آمیزی می‌کردند (قمی، ۱۳۶۶).

۲. **آهار و مهره کردن کاغذ:** سابقه استفاده از آهار و مهره زدن کاغذ، به دوران ایران باستان می‌رسد. نمونه‌های به دست آمده از قرن سوم میلادی نشان می‌دهد که کاغذگران، روش‌های متنوعی را در طول تاریخ برای آهار زدن کاغذ استفاده کرده‌اند تا از پخش جوهر بر روی کاغذ جلوگیری کنند.

ایرانیان در عصر ساسانی (قرن پنجم تا ششم میلادی)، با آهار زدن روی سطح پارچه، زمینه را برای نوشتن و نقاشی کردن آماده می‌کردند. بعد از آموختن روش ساخت کاغذ از چین، ایرانیان کماکان سنت آهار زدن را ادامه داده، سطح کاغذ را آهار می‌زدند تا بستر بهتری برای نوشتن و نقاشی آماده کنند. (برکشلی، ۱۳۸۵). اما عمل آهار دادن و مهره کشیدن روی کاغذ، از قرن هشتم هجری بین ایرانیان مرسوم شد تا علاوه بر استحکام بخشیدن به بافت کاغذ، آن را درخشان و صاف کنند. با این کار حتی کاغذهای کاهی و بسیار نامرغوب، به کاغذهایی صاف، صیقلی، و محکم و در اصطلاح به کاغذ خوش قلم تبدیل می‌شدند (عظیمی، ۱۳۸۹).

آهار، مایعی لعاب‌گونه است که بیشتر منشأ گیاهی دارد. غالباً از موادی نظیر نشاسته، کتیرا، صمغ عربی، سفیده تخم مرغ، تخم گل ختمی، و صمغ‌های گیاهی دیگر، همچنین از شیرابه‌ها و آب میوه‌های شیرین نظیر انگور و خربزه و گاهی هم از حل کردن سریشم برای آهار زدن استفاده می‌شد. برای مهره کشیدن نیز می‌توان از سنگ عقیق، یشم، مهره، زجاج، عاج و صدف استفاده نمود (هراتی و عتیقی مقدم، ۱۳۸۲). به استفاده از کف دست نیز جهت مهره کردن در زمان قدیم اشاره شده است.

سایر مواد آهارزنی جدید عبارت‌اند از: مشتقات سلولزی مانند کلوسل M (هیدروکسی پروپیل سلولوز، تیلوز و CMC) کربوکسی متیل سلولز رقیق که همگی مواد سلولزی می‌باشند.

۳. **آماده‌سازی چسب:** در صحافی سنتی از چسب‌های گیاهی و حیوانی استفاده

می‌شود:

الف. چسب سریش: گیاهی از دسته سوسنی‌ها و دارای ریشه‌ای ضخیم و لعاب‌دار است. ریشه گیاه را خشک و آسیاب می‌کنند تا به صورت پودر در آید؛ سپس با افزودن آب به آن، خمیر چسب به دست می‌آید.

درست کردن خمیر چسب سریش نیاز به مهارت و تجربه کافی دارد، زیرا میزان

چسبندگی خمیر سریش بستگی به غلظت آن خواهد داشت. در هنگام افزودن پودر سریش به آب باید مخلوط را کاملاً هم زد تا آب به تمام ذرات پودر نفوذ کند و آنها را متورم نماید. طبق اظهار نظر مرمت‌گران سنتی، سالیان درازی است که این چسب در مرمت کتاب و صحافی کاربرد دارد. در حال حاضر، در کارگاه‌های مختلف مرمت و صحافی سنتی مانند کارگاه عتیقی مقدم، آستان قدس رضوی، آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)، و کتابخانه ملک از سریش در صحافی، قطعه چسبانی، وصالی، و مرقع‌سازی استفاده می‌شود که البته نسبت به نوع کار، غلظت سریش متفاوت است.

طبق نظر عتیقی مقدم و افرادی که از سریش استفاده می‌کنند، سریش با کاغذ سازگاری دارد و با کمی رطوبت نیز قابل برگشت است، به همین دلیل جهت مرمت و صحافی هنوز از آن استفاده می‌شود.

ب. چسب نشاسته گندم: آرد نشاسته در حدود سی هزار سال پیش در اروپا شناسایی شد. البته، این ماده به‌عنوان چسب در ساخت کاغذهای پایروس به کار می‌رفت (عبدالله خان گرجی، ۱۳۷۴).

استفاده از چسب نشاسته هنوز در برخی کارگاه‌ها رواج دارد، مانند کارگاه مرمت آستان قدس رضوی که از چسب نشاسته جهت مرمت کاغذهایی که با پارچه ساپورت شده است (بیشتر نقشه و کاغذهای بزرگ) استفاده می‌کنند. برای این کار نشاسته را پخته، با یک قاشق گلیسیرین حل می‌کنند تا انعطاف‌پذیری آن بالا رود.

ج. چسب آرد: وجود گلو تین (پروتئین همراه نشاسته) چسب آرد را از چسب نشاسته متمایز می‌کند. مخلوط چسب آرد، صمغ یا صابون‌های رزین برای چسباندن کاغذ و چرم مناسب است، ولی پس از خشک شدن غیر قابل حل در آب است (عدنانی حسینی، ۱۳۷۴).

پیشینه مرمت نوین آثار کاغذی در ایران

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در سال ۱۳۵۵، در زمان ریاست سیروس پرهام، تصمیم به راه‌اندازی مرکز مرمت نمود. به همین منظور، ۴ نفر (خانم‌ها: پریچهر لیاقت، طاهره نبئی، نرگس آهنچی، و لیلا آهنچی) به استخدام این سازمان در آمدند. برای آموزش این افراد، از طرف سازمان یونسکو، کارشناس مربوط (خانم پروین زیدی) از کشور انگلستان به ایران عزیمت نموده و مدت یک سال به این امر اختصاص داده شد که سرآغاز مرمت نوین آثار کاغذی (مرمت اسناد) محسوب می‌شود. روش‌های مرمت [در این سازمان] عبارت‌اند از:

۱. مرمت خشک: در این روش از تیشوی چسب‌دار استفاده می‌شود. این چسب‌ها از نوع گرمانرم (ترموپلاست) نظیر چسب تکسی کریل می‌باشد که هنگام مرمت به وسیله آبرون

(اتوی قلمی) یا پرس گرم با کنترل درجه حرارت انجام می‌گردد.

۲. مرمت خیس: در انجام این روش باید قبل از هر اقدامی، جوهر و مرکب نوشته‌ها را از لحاظ پخش شدن در آب یا هر محلول دیگری آزمایش کرد و سپس برای جبران پارگی‌ها یا قسمت‌های کمبود، اقدام نمود. چسب‌هایی که در این روش به کار می‌روند کربوکسی متیل سلولز، متیل سلولز، گلو توفیکس، و انواع کلو سل می‌باشند.

۳. روش مینیشن یا ایجاد روکش^۱: از این روش می‌توان برای روزنامه‌ها یا اسناد و نقشه‌های بزرگ و دیگر مواد چاپی استفاده کرد. اعمال فشار فیزیکی و پرس کردن اوراق به همراه حرارت، خود موجب وارد آمدن خسارت به آثار کاغذی می‌شود و به دلیل برگشت‌ناپذیری این روش، تا حد امکان نباید از آن برای اسناد مهم استفاده کرد. این تکنیک توسط ویلیام بارو^۲ اختراع شد. وی، از لایه استات سلولز^۳ بر روی ورق کاغذی که اسیدزدایی شده بود، استفاده می‌کرد. این روش برگشت‌پذیر اما بسیار وقت‌گیر و مشکل‌است (بیات، ۱۳۸۵).

۴. مرمت با استفاده از شیفون: شیفون، پارچه سیلک یا ابریشم طبیعی است که به همراه چسب نشاسته یا کربوکسی متیل سلولز بکار می‌رود. اما در سال ۱۹۶۷ نظریه‌ای عنوان شد که به جای استفاده پارچه، از تیشوهای نازک کاغذی به‌عنوان پشتیبان به کار گرفته شود تا همگونی و استاندارد لازم رعایت شود.

۵. روش کپسولیشن یا پوشینه‌کردن^۴: در این روش، کاغذ بین دو لایه فیلم شفاف قرار داده شده و اطراف دو لایه با چسب‌های مخصوص محکم می‌شود. مزایای این روش این است که هیچ ماده‌ای به کاغذ اضافه نشده و در هر زمان می‌توان ورق را از میان دو لایه خارج کرد. پس از اتمام این کار، لایه‌ها را می‌توان به شکل کلاسور بایگانی نمود.

۶. مرمت به وسیله ماشین^۵: این روش از اواخر قرن ۱۹ برای اسناد کاغذی مدرن و چاپی قدیمی استفاده می‌شد. با روش مرمت ماشینی می‌توان با به‌کارگیری خمیر کاغذ، قسمت‌های کمبود حاشیه یا متن را جبران نمود. اصولاً این روش برای کتاب‌ها چاپ سنگی یا اوراقی به کار می‌رود که مرکب آنها در آب نامحلول است؛ زیرا کلیه مراحل کار با عمل غوطه‌وری در آب انجام می‌شود.

نتیجه‌گیری

با رواج مرمت نوین و اشاعه انواع شیوه‌های آن توسط متخصصان مرمت در دهه‌های اخیر، روش مرمت سنتی عملاً منسوخ شد. طبق مطالعات انجام شده، مرمت سنتی کاغذ، که بیشتر حول متن و حاشیه کردن اوراق آسیب دیده انجام می‌گرفت، از رونق افتاد و به‌جز معدودی از مرمتگران سنتی، از آن استفاده نمی‌کنند؛ زیرا در این روش، بخشی از

1. Lamination

2. William Barrow

۳. استفاده از استات سلولز برای پرس گرم

کاغذ از حدود ۱۹۳۴ میلادی شروع شد که

طی فرآیند پرس گرم، ورقه کاغذ بین دو لایه

استات سلولز قرار می‌گیرد و سپس با اعمال

فشار و حرارت پلیمر وارد کاغذ می‌شود.

(هوری، ۱۳۷۸، ص ۱۴۲).

4. Encapsulation

5. Leaf Casting

هویت فرهنگی و هنری اثر، یعنی حاشیه آن، جدا می شود و حاشیه جدیدی برای آن تعبیه می گردد. به جای این کار بهتر است به مرمت همان حاشیه قدیمی اقدام نمود تا بتوان اثر را در شرایط اصلی خود حفظ کرد.

مهم ترین چالش در مرمت کاغذ، انتخاب مواد مناسب و پایدار است که در نگهداری بهینه اثر، مؤثر می باشد. لازم به توضیح است که با توجه به رواج مواد و روش های جدید و تغییر و تحول مداوم در کارگاه های مرمتی کشور، تمایل به استفاده از مواد و روش های سنتی کاهش یافته است. اما باید در نظر داشت که در استفاده از مواد جدید نیز، داشتن تجربه و شناخت کیفیت و کارایی آن، به ویژه در نسخ خطی نفیس حائز اهمیت است.

آزمایش ها و مطالعات انجام گرفته بر روی چسب سریش و همچنین کاربرد طولانی آن در سده های گذشته، مؤید این نکته است که با رنگبری این چسب و تهیه غلظت مناسب از آن همچنان می توان در مرمت سنتی کاغذ از آن استفاده نمود و مهم ترین مزیت آن، این است که در طول سالیان دراز خاصیت خود را حفظ کرده، سازگاری خوبی با کاغذ داشته و ضمن دارا بودن pH مناسب، حالت برگشت پذیری آن نیز قابل قبول می باشد و این در حالی است که با وجود پایه سلولزی چسب های امروزی، از تأثیرات و عواقب آینده آنها بر روی کاغذ، تصویر روشنی در دست نیست. به همین قیاس، آهارهای سنتی که در قدیم جهت استحکام بخشیدن به کاغذ استفاده می شدند و هنوز نیز تا حدی رواج دارند، بهترین گزینه برای این کار است و با فراهم کردن شرایط محیطی مناسب از قبیل نور، دما، و رطوبت، می توان به میزان پایداری کاغذ نیز اضافه نمود.

به منظور انتخاب مواد مناسب و پایدار برای مرمت کاغذ، لازم است پژوهش ها و مطالعات بیشتری در این خصوص توسط کارشناسان حفاظت و مرمت آثار تاریخی و فرهنگی صورت پذیرد تا از این راه، دانش موجود ارتقا یابد و از طریق تلفیق روش مرمت سنتی و نوین، استفاده بهینه تری از مواد صورت گیرد. همچنین، جهت حفظ روش مرمت سنتی کاغذ، پیشنهاد می شود از استادان مرمت سنتی برای برگزاری دوره های آموزشی به علاقه مندان دعوت شود تا این شیوه آموخته شده همچنان ادامه یابد.

منبع

- افشار، ایرج (۱۳۸۱). صحافی و مجلدگری. *نامه بهارستان*، ۳ (۲)، ۳۴۶.
- بیات، مهناز (۱۳۸۵). *آسیب شناسی و ارائه طرح حفاظتی جهت نگهداری اسناد تاریخی کاخ گلستان*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری.
- برکشلی، ماندانا (۱۳۸۵). بررسی تاریخی و علمی روی آهارهای مورد استفاده در نسخ خطی و

- میناتورهای ایرانی. *آینه میراث*، ۴ (۳۵)، ۳۰۸.
- تهرانی، محمد (۱۳۸۸). نشان صحاف (نکته‌ای درباره‌ی جزوبندی و ترفند صحاف). *نامه‌ی بهارستان*، ۱۰ (۱۵)، ۱۳۲.
- ثابت جازاری، علی اصغر (۱۳۷۷). *بررسی و آسیب‌شناسی بزرگترین قرآن بایسنغری و ارائه‌ی طرح مرمت آن*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.
- عبدالله‌خان گرجی، مهناز (۱۳۷۴). دوره‌ی آموزشی حفاظت آثار کاغذی مؤسسه‌ی ابروم. *موزه‌ها*، (۱۵)، ۶۵.
- عدنانی حسینی، صدیقه (۱۳۷۴). *ارزیابی و اصلاح چسب گیاهی سریش (ارموس استنوفیلوس) برای اهداف مرمت اسناد و کتاب‌ها فرهنگی*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۹). *اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتاب‌ها خطی*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- قمی، قاضی میراحمد ابن شرف‌الدین حسین (۱۳۶۶). *گلستان هنر*. تهران: کتابخانه‌ی منوچهری.
- متین رضا، حسینعلی (۱۳۷۳). *تاریخچه‌ی صحافی در ایران*. *صنعت چاپ*، (۱۴۲)، ۳۸.
- محبوب فریمانی، الهه (۱۳۸۹). *صحافی از صفویه تا قاجاریه*. *نامه‌ی بهارستان*، ۱۱ (۱۶)، ۶۱.
- میرفخرایی، وحیده (۱۳۸۶). *بررسی سیر تحول، روند و ضرورت بازسازی اشیاء تاریخی و فرهنگی*. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران.
- هراتی، محمدمهدی؛ عتیقی مقدم، مهدی (۱۳۸۲). *بوم سنتی در هنرهای ایرانی*. تهران: کمال هنر.
- هنر ترمیم (۱۳۸۷). *فیلم آموزشی آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع)*. قم.
- Pederson, D., & Mumford, J. (2011). *Preservation Advisory Centre (Bookbindings)*. London: British Library.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی